

יוסף – מחולם לפותר חלומות

מבוא

חלומות מלווים את יוסף לאורך ימי חייו. תחילה חלם בעצמו ועורר עליו את זעמם של האחים, אחר כך פתר את חלומות פרעה ושריו. החלומות חושפים שינוי עמוק בחייו של יוסף: מנער חולם הפך לפותר חלומות; ממי שזכה לחלומות שררה הפך למשרת. מה תפקידם של החלומות בסיפור חייו? מה פשר השינויים שעברו על יוסף בין חלום למשנהו?

לטענתנו, יוסף הנער יועד לשלטון, אך בתחילת דרכו לא היה בשל להנהגה. חלומותיו היו בוסריים: הם עסקו בגינוני מלכות וחסרו תודעת שליחות, וגם אלוהים נעדר מהם. לפיכך יצא יוסף (בעל כורחו ותוך שנעשה לו עוול חמור במכירתו) למסע שבו ילמד על מקומו של ה' בחייו ויעמוד על חלקו בתכנית האלוהית. רק משהפנים את הדברים והיה ראוי להנהגה – הפך יוסף למשנה לפרעה ויכול היה להתפייס עם אחיו ולהנהיגם.

א. שלושה מוקדי עימות בין יוסף לאחיו

סיפור יוסף ואחיו מתאר מאבק קשה על ההנהגה, שהגיע לכדי שנאה עמוקה. אחי יוסף התכוונו בתחילה לרצחו נפש ולבסוף ביקשו להיפטר ממנו במכירתו לעבדות. בפרק ל"ז כלל העימות בין יוסף לאחיו שלושה מוקדי חיכוך:

1. **הבאת דיבת האחים לאביהם (פס' ב)** – יוסף אמנם רעה את הצאן עם אחיו, בני לאה, אך נהג לשהות עם בני השפחות דווקא: "הָיָה רָעָה אֶת אֶחָיו בְּצֹאן וְהוּא נֶעַר אֶת בְּנֵי בְלָהָה וְאֶת בְּנֵי זְלָפָה נְשֵׁי אֲבִיו". יתרה מכך, הוא הביא את דיבת אֶחָיו ליעקב ובכך גילה את קלונם.¹ ניתן להניח שיוסף ביקש בכך לזכות באהדתו של אביו.

* אני מודה לתלמידי אביעד עברון שקרא את כתב היד והעיר הערות מועילות, וכן לידידי הרב טל בורגנסקי על חידוד הדברים וליבונם.

כל המקורות הנם בספר בראשית, אלא אם כן צוין אחרת.

1. אין זה ברור מלשון הפסוק באילו אחים מדובר, שכן בתחילת הפסוק הזכרו בני לאה ובהמשך בני השפחות. על פי רד"ק ורמב"ן (וכך כבר במדרש), יוסף הביא את דיבת כל אחיו לפני אביו, ואילו

2. **כתונת הפסים (ג-ד)** – יעקב מגלה אהבה מיוחדת ליוסף ומעניק לו כתונת פסים. מן המפורסמות שבגד מסמל מעמד ושלטון, ונתינתו לאדם פירושה הענקת סמלי מלכות.² יעקב מכתיר אפוא את בן זקוניו, שנולד לו מאשתו האהובה, למנהיג המשפחה. ואכן, עם קבלת הכתונת לא הוסיף עוד לרעות עם אחיו בצאן.³

3. **החלומות (ה-יא)** – יוסף חולם על היותו מושל בבית אביו ומספר על כך למשפחתו.⁴ במקום אחר הסביר יוסף שהישנות חלום פעמיים מלמדת כי "כִּי נֶכֶן הַדָּבָר מֵעַם הָאֱלֹהִים" (מ"א, לב).

שלושת מוקדי החיכוך מבטאים שלושה מעגלים שבהם יוסף נקשר למנהיגות: הראשון – יוסף מגלה לאביו את קלונם של אחיו על מנת לזכות באהדתו; השני – יעקב אביו מעניק לו סממני מנהיגות; והשלישי – חלומות מידי שמים המלמדים על בחירתו על ידי ה' למנהיג.

שלושת המוקדים הולכים ומעצימים את העימות הן מצד יוסף הן מצד האחים: בראשון – הרווח שבגילוי דיבתם אינו מפורש; בשני – מתן הכתונת הוא מעשה סמלי גלוי; ואילו בשלישי – החלום מובן מעצמו והאחים מפרשים אותו באופן ספונטני: "וַיֹּאמְרוּ לוֹ אֶחָיו הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוּל תִּמְשָׁל בָּנוּ" (ח). בהתאמה, שלושת מוקדי החיכוך מעוררים תגובה הולכת ומחריפה מצד האחים: בראשון – תגובתם אינה נמסרת; בשני – נאמר שהם שונאים אותו (ד); ובשלישי – הם מתעמתים עמו באופן ישיר (ח, י), באים לידי שנאה (ח) וקנאה (יא) ובהמשך אף מבקשים להרגו (כ).

נראה שהחלומות הנזכרים בשיאו של התהליך הם שעמדו במוקד העימות, שכן האחים התייחסו במפורש דווקא להיבט זה. כשבא יוסף לבקרם, כינו אותו האחים "בַּעַל הַחֲלֻמוֹת" (יט) וביקשו להרגו על מנת למנוע את התממשות החלומות: "וַיִּנְרָא מֶה יִהְיֶה חֲלֻמֹתָיו" (כ). חשיבותם של החלומות ניכרת מההתייחסות המפורטת של המקרא, אשר כללה פירוט של תוכן החלומות ותגובת אביו ואחיו להם, לעומת הלשון

רש"י סבר שיוסף הביא את דיבת בני לאה דווקא.

2. כתונת פסים היא בגד המגיע עד כף היד ונמשך עד כף הרגל. גלימה כזו הולמת בעלי שררה ובני מלוכה (ראו: שמ"ב י"ג, יח) ואינה מתאימה לעבודות השדה. ואכן, בניגוד לפתיחת הפרק (ל"ז, ב) שבה רעה יוסף עם אָחָיו בצאן לאחר קבלת הכתונת אין הוא עִמָם בשדה. כאשר הלכו האחים לרעות את צאן אביהם באזור שכם, נשאר יוסף עם אביו בחברון.
3. ל' מזור עמדה על חשיבות מוטיב הבגד בסיפורי יוסף כביטוי למהפכים במצבו ובמעמדו. לדבריה, המילה 'כותונת' מופיעה שבע פעמים בפרק ל"ז, והיא מייצגת את בחירתו על ידי יעקב כמו גם את נפילתו כשהאחים קרעו אותה מעליו; ראו: ל' מזור, 'העיצוב הספרותי של החלומות בסיפור יוסף (בראשית לז-נ)', **על הפרק** 18, תשס"ב, עמ' 79.
4. רד"ק סבר שהיו ליוסף חלומות נוספים שהכתוב לא פירט, שכן עוד לפני תיאור החלום השני נאמר "וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׁנָא אֹתוֹ עַל חֲלֻמֹתָיו וְעַל דְּבָרָיו" (ל"ז, ח).

התמציתית שנקט הכתוב ביחס למוקדי החיכוך האחרים. חשיבותם של החלומות בקונפליקט מועצמת בכך שזיכרון החלומות עלה לפני יוסף במפגש הראשון עם האחים, אף שחלפו שנים רבות: "וַיִּזְכֹּר יוֹסֵף אֶת הַחֲלֹמוֹת אֲשֶׁר חָלַם לָהֶם" (מ"ב, ט), ושימש מניע להתנהגותו.⁵

ב. בעקבות החלומות

להבנת הדברים עלינו להקדים ולהגדיר מהו חלום התגלות על פי המקרא. חלום התגלות כולל מסר מאת האל לחולם או לאחרים ואינו בגדר נבואה שיש למסרה (למשל: שופטים ז', יג). לעתים הוא נתפס כהתגלות נבואית לגיטימית (במדבר י"ב, ו) ולעתים כנבואת שקר וחזיון תעתועים (ירמיהו כ"ג, כח). חלומות אלה נחלקים לשני סוגים:⁶ הראשון – חלום הכולל מסר פשוט, ישיר ומילולי, והשני – חלום סמלי או אלגורי הנמסר בדרך חזותית וסימבולית ואשר נזקק על פי רוב לפשר. את החלום הסמלי ניתן לחלק לשתי קבוצות על פי מידת בהירותם: יש חלום שפשוט מובן מעצמו באופן ספונטני (למשל חלומות יוסף), ויש חלום הנזקק לפותר מקצועי או להשראה מיוחדת (חלומות השרים ופרעה).

חלומות יוסף הם מסר אלוהי בדבר ייעודו של יוסף להנהיג את בית אביו. הישנות החלומות והתגשמותם מעידים על כך (מ"א, לב). עם זאת, יש לדעתי להבחין בין המסר האלוהי לעיצוב האנושי – בעוד המסר הוא מאת האלוהים, הרי שהאופן שבו מצייר החולם את הפרטים הוא פרי דמיונו שלו. כלומר, המסר כי שר האופים ימות הוא מאת ה', אך התיאור של עוף האוכל את הלחם נובע מתוך עולמו שלו. לפי זה, אין פלא ששר המשקים חלם שיחזור לתפקידו בתמונה של סחיטת ענבים לכוסו של פרעה. כך גם בסיפור גדעון (שופטים ז', יג-יד), השומר המדייני ביטא את הבשורה האלוהית בדימוי מעולמו שלו – כיכר לחם (המסמל את ישראל יושבי הקבע ובעלי שדות התבואה) מכה ומפיל את האוהל (המסמל את המדיינים הנוודים – יושבי האוהלים).

עמדה המבחינה בין מסר אלוהי לעיצוב אנושי יסודה בדברי הרמב"ם בספרו **מורה נבוכים** (חלק ב פרק לו). הרמב"ם תיאר שם את הנבואה כשילוב בין סגולה אנושית

5. ש' בן-ראובן מצאה מבנה סימטרי בסיפורי יוסף, ולדבריה בכל מחצית ישנו רכיב שאותו היא מכנה 'החלומות כמניעי העלילה'. במחצית הראשונה – כשהאחים ראו את יוסף הבא לבקרו וביקשו לנקום בבעל החלומות (ל"ז, יט-כ), ואילו במחצית השנייה – כשיוסף פגש אותם במצרים ונזכר בחלומותיו (מ"ב, ט); ראו: ש' בן-ראובן, 'מידה כנגד מידה בסיפורי יוסף', **בית מקרא** 49 ד, תשס"ד, עמ' 185-190.

6. ראו: ר' פידלר, 'חלומות השוא ידברו?', **חלומות התגלות במקרא ומקומם בתולדות האמונה והמסורת בישראל הקדומה**, ירושלים תשס"ה, עמ' 23.

לשפע אלוהי. לדבריו, הנבואה היא שילוב של מסר מאת ה' (הנמסר לכוח המדבר) המעובד על ידי האדם (בעזרת הכוח המדמה הפועל באופן מיטבי בעת השינה). השלב הראשון יסודו באל, ואילו השלב השני כולל עיבוד של הנביא מתוך עולמו שלו, המביא את המסר לכדי תמונה מוחשית. במקומות אחרים דיבר הרמב"ם על כך שהכוח המדמה מתאר את הממד הרוחני בשפה אנושית וממחיש את התמונה מתוך עולמו של האדם. לדידו, בן האנוש רואה את האלוהי בדמיונו מתוך עולמו החומרי והמוגשם. כך למשל, למלאכים אין גוף, שהרי הם רוח, אך האדם רואה בעיני דמיונו את המלאכים כבעלי כנפיים ורגליים, משום שרק כך הוא מבין תנועה (חלק א פרק מט). נדמה כי בדברינו הלכנו צעד נוסף והצענו כי עיצוב החלום הנבואי יסודו לא רק בתודעה האנושית של החולם אלא גם בעולמו הפנימי האישי, ולפיכך ניתן ללמוד ממנו היכן מצוי החולם מבחינה רוחנית בשעה זו דווקא.

לאור דבריו, אין זה מפתיע שחלומות יוסף קשורים בחקלאות ובמראה הכוכבים, שאותם הכיר כל אדם החי בטבע והמצוי בשדה. עם זאת, חפיפה מלאה אין כאן. חלומי הראשון של יוסף המתאר את האחים עובדים יחד בשדה ולא ברעיית הצאן פותח במילה "וַהֲגִי" (ל"ז, ז) המבטאת הפתעה. מפי הרב עמית קולא למדתי שהשימוש בדימוי מעולמם של עובדי האדמה בשיחה עם רועי צאן הוא צורם ואף מתריס. כידוע, במקרא יש מתח עמוק ומתמשך בין רועי הצאן לעובדי האדמה, מתח שהגיע לעתים למריבות ואף לרצח. יוסף, שכבר אינו יוצא עם אחיו למרעה, מספר להם חלומות מלוכה שבהם הם מתוארים כעובדי אדמה. נראה כי עולם דימויים זה זר לאחים ואולי אף צורם לאוזנם.⁷ ואכן, יוסף בן מתתיהו ניסה להקהות את המתח בכך שהפך את אחי יוסף לעובדי אדמה.⁸ לשיטתנו, המסר בדבר היותו השליט – היה מאת ה', אך האופן שבו דמיון יוסף את מנהיגותו (השתחויה של אלומות וכוכבים) הוא פרי דמיונו, והוא חושף נתק בין יוסף לאחיו, בין עולמם לעולמו.

אם צודקים דברינו, הרי שהחלומות במחזור סיפורי יוסף מגלים את עולמו הפנימי של הנער יוסף כמו גם את התכנית האלוהית. יתרה מכך, מעקב אחר זוגות החלומות יחשוף מהפך תודעתי אצל יוסף.

7. גם מזור (לעיל, הערה 3, עמ' 82) עמדה על כך שתמונת האלומות אינה תואמת את עולמם של רועי הצאן. לדבריה, האלומות שבחלום יוסף הן רמז מטרים לשיבולים שבחלום פרעה ולתפקידו של יוסף כמשביר שהכול באים אליו לבקש לחם. היא מוסיפה שחלומי האחרון של פרעה מבאר את פתרון חלומי הראשון של יוסף, וכשיבואו אליו האחים לשבור שבר הם ישתחוו אליו ממש כבחלום.

8. ראו: **קדמוניות היהודים**, ספר שני ב ד, מהד' שליט עמ' 40.

1. חלומות יוסף

בין שני חלומות יוסף נמתחים קווי דמיון רבים המבטאים את הכבוד והגדולה המיועדים ליוסף. עובדה זו מעוררת תמיהות: מדוע חלם יוסף שני חלומות המבטאים רעיון דומה? האם יש הבדל ביניהם?

רמב"ן (ל"ז, ז, י) טען כי האלומות הן סמל לתבואה, ומכאן שמנהיגותו של יוסף תבוא לידי ביטוי בכך שיספק מזון לאחיו. החלום השני מלמד שיעקב (המשול לשמש) וכל בני ביתו – על נשיו וצאצאיו (המשולים לירח ולכוכבים) – ישתחוו ליוסף.

אברבנאל על אתר סבר שכפל החלומות מסמל תהליך רב-שלבי של צבירת כוח שבסיומו יכירו האחים במנהיגותו של יוסף. בחלום הראשון מתוארים אחד לאחד השלבים שבדרך, ואילו בשני – עצם ההכרה בו. על פי הראשון, יוסף יזכה להכרה עקיפה מצד האחים בגלל תלותם במזון ובתבואה שיספק להם, וזאת מכוח מעשיו ולא בזכות רצונם הטוב ("וְהָיָה קֶמֶה אֶלְמָתִי"). מלכותו תאריך זמן רב ("וְגַם נִצְבָּה"), ואף שאחיו יתנגדו לשלטונו, הדבר לא יצלח בידם, ולבסוף יכירו בו ("וְהָיָה תְּסַבִּינָה אֶלְמָתִיכֶם וְתִשְׁתַּחֲוֶינָה לְאֶלְמָתִי"). החלום השני מתאר, לדבריו, את השלב הסופי שבו אחי יוסף יכירו בו כמנהיגם ויכרעו ברך לפניו.⁹

הרב אלחנן סמט הציע כי זוג החלומות מלמד על חובה כפולה של יוסף כלפי אחיו: הראשונה בעלת אופי כלכלי וקיומה יהיה בעתיד הקרוב, והשנייה אופייה רוחני והיא נוגעת לעתיד הרחוק. החלום הראשון מתאר את תלותם הכלכלית (המסומלת בהשתחויה של האלומות) של האחים ביוסף בעתיד הקרוב. יש בו שלושה שלבים: בתחילה פעלו יוסף ואחיו יחד לקיום המשפחה עד למכירתו; לאחר מכן מתוארת התפתחות מפתיעה ("וְהָיָה") ויוסף הופך למנהיג במצרים, וזאת בלא קשר לאחיו; ולבסוף, גם כאן באופן מפתיע ("וְהָיָה"), האחים הופכים תלויים ביוסף למחייתם. לעומת זאת, החלום השני מתאר מצב ולא תהליך. הוא נוגע לעתיד הרחוק ויש לו משמעות רוחנית. הכוכבים המאירים בשמים מסמלים את ייעודו של בית יעקב להאיר את העולם, וההשתחויה מסמלת את תלותו של עם ישראל ביוסף, ברגישותו

9. הכתוב מטעים את כפל החלומות אצל פרעה כך: "וַיַּעַל הַשָּׁנוֹת הַחֲלוֹם אֶל פְּרַעֲהוּ פְּעָמִים כִּי נִכּוֹן הַדָּבָר מֵעַם הָאֱלֹהִים וּמִמֶּהָר הָאֱלֹהִים לַעֲשׂוֹתוֹ" (מ', לב). כפל החלומות מלמד כי המסר הוא אלוהי ומידי. העיקרון השני (מידיות) לא התממש בחלומות יוסף, ואילו הראשון (ודאות) נרמז כשאביו שמר את הדבר ואחיו קנאו בו (ראו להלן). לדברי יאירה אמית, העיקרון הראשון ("נִכּוֹן הַדָּבָר מֵעַם הָאֱלֹהִים") פירושו שהחלטה האלוהית היא נחרצת ובבחינת גזרה שלא ניתן לשנותה; ראו: 'אמית, 'התרחשות נשנית: עקרון פואטי בעיצוב סיפור יוסף', **תעודה** ז, תשנ"א, עמ' 55-66.

10. ראו: **פירוש אברבנאל על התורה**, בראשית, ירושלים תשס"ז, עמ' 647-648.

ובתכונותיו הנעלות. החלום מלמד כי מוטלת עליו האחריות לאחדותו ולקיומו הלאומי-רוחני הנבדל של בית יעקב בגלות.¹¹

הרב אמנון בזק הציע שהחלום הראשון הובן על ידי יוסף ויעקב כביטוי לכפיפות המשפחה כלפי יוסף. לעומת זאת, החלום השני תיאר את מנהיגותו על כלל העולם.¹² לדבריו, השמש, הירח ואחד עשר הכוכבים מייצגים את כל העמים ואלוהיהם (ראו: דברים ד', יט). השתחוות השמש, הירח והכוכבים מבטאת אפוא את כפיפות האנושות כולה ליוסף.¹³ לדבריו, גם בחלומות יוסף, בדומה לחלומות השרים ולחלומות פרעה, המספרים מייצגים יחידות זמן. יוסף סבר שעתידו עומד להשתנות כאחת עשרה שנה לאחר מכירתו (שכן יש בחלום הראשון אחד עשר עצמים), אך בפועל הוא נגאל רק בשנת השלוש עשרה למכירתו (שכן בחלום השני ישנם שלושה עשר עצמים).¹⁴

במאמר זה נציע פרשנות שונה. לעניות דעתי, ריבויים של קווי הדמיון בין זוגות החלומות מלמד כי חלום יוסף אחד הוא. לפנינו שני תיאורים של אירוע אחד, והפער ביניהם הוא בעצמתה של השררה ובהיקפה של הכניעה. בראשון מנהיגותו של יוסף מוגבלת בהיקפה והוא ראשון בין שווים, ואילו בשני – יוסף הוא מנהיג מורם מעם השונה באופן מהותי מאחיר-נתיניו. הבה נבחן את ההבדלים שבין החלומות:¹⁵

א. **גידול במספר המשתחוים** – בחלום הראשון מופיעים האחים המאלמים אלומות ומספרם מגיע ככל הנראה לאחד עשר, ואילו בשני ישנם שלושה עשר אובייקטים.
ב. **שבירת ההיררכיה הבין-דורית** – בחלום הראשון אחיו משתחוים לו, ואילו בשני נוספו לכוכבים גם השמש והירח המסמלים את אביו ואמו. כך הבין יעקב: "הָבֹא נְבֹאֵא אֲנִי וְאִמִּי וְאֶחָיִךְ לְהִשְׁתַּחֲוֹת לְךָ אֶרְצָה" (ל"ז, י), וכך הבין יוסף, שהרי את החלום

11. ראו: א' סמט, **עיונים בפרשות השבוע: סדרה ראשונה**, א, מעלה אדומים תשס"ב, עמ' 105-113.

12. ראו: א' בזק, 'דרכו של יוסף בפתרון שלושת צמדי החלומות', **מגדים**, נ, תשס"ט, עמ' 11-19.

13. מורי, שמעון הקשר, הציע שהחלום הראשון מלמד על מנהיגותו של יוסף במשפחה, ואילו החלום השני מתאר את שלטונו על מצרים וכנען דווקא. לדבריו, במצרים הייתה נפוצה האמונה באל השמש, ואילו בכנען היה מצוי פולחן הירח. השתחוות השמש והירח ליוסף מבטאים את שליטתו בארצות אלו; ראו: ש' הקשר, **ואני לא באתי אלא**, עין צורים תשע"ה, עמ' 113.

14. חשבון השנים הוא כך: יוסף נמכר בגיל שבע עשרה (ל"ז, ב) ועמד לפני פרעה שלוש עשרה שנים אחר כך, בגיל שלושים (מ"א, מו), כשנתיים לאחר החזרת שר המשקים לתפקידו (מ"א, א). כך סבר גם הרב מאיר שפיגלמן במאמרו 'פרשת מקץ: על חלומות ופתרון' (פורסם באתר בית המדרש הווירטואלי של ישיבת הר עציון: פרשת-מקץ-על-חלומות-ופתרון/www.etzion.org.il/he), הערה 6. לעניין שלושה עשר העצמים כנגד שלוש עשרה השנים שעברו מרגע מכירתו ועד לעלייתו לגדולה, ראו גם: י' וד' היר, 'ויחלם עוד חלום אחר' – חלומו השני של יוסף, **מגדים**, לט, תשס"ד, עמ' 44-45.

15. על חלק מן ההבדלים עמדו חוקרים שונים; ראו: מזור (לעיל, הערה 3); י' זקוביץ, **אביעה חידות מני קדם – חידות וחלומות-חידה בסיפורת המקראית**, תל אביב 2005, עמ' 33-35.

הראשון סיפר רק לאחיו (שם, ה-ו) ואילו את השני סיפר גם לאביו (שם, י). תיאור של אב הכורע לפני בנו אינו מצוי במקרא, ונראה שהכרזה שכזו מפי בן בהיותו צעיר לימים גובלת בחוצפה.¹⁶

ג. **תהליך רב-שלבי לעומת מצב סטטי** – חלומו הראשון של יוסף כולל שלושה שלבים: בתחילה האחים מאלמים יחד את אלומותיהם, אחר כך אלומת יוסף קמה וניצבה, ולבסוף – אלומות האחים משתחוות לזו של יוסף. לעומת זאת, החלום השני כולל סצנה אחת שבה המשפחה כולה (המסומלת בכוכבים ובמאורות הגדולים) משתחוה ליוסף. לדברי יאירה אמית, השימוש בחלום השני בפועל בודד בלשון בינוני – "מִשְׁתַּחֲוִים" – יוצר תחושה של מצב סטטי.¹⁷

ד. **החרפת הסמליות** – בחלום הראשון אלומות האחים משתחוות לאלומה של יוסף, ואילו בשני – כוכבי השמים, המסמלים את אחיו והוריו, משתחוים ליוסף עצמו.¹⁸ ה. **דמיון לעומת שוני** – בחלום הראשון כולם יחד מאלמים אלומות, וכשהשוויון הופר יש בכך הפתעה המובעת במילה "וְהָיָה". לעומת זאת, בחלום השני יוסף שונה מאחיו שכן אינו אחד מן הכוכבים.

ו. **ראשון בין שווים לעומת עליונות** – בהמשך לסעיף הקודם יש לומר כי בחלום הראשון יוסף הוא ראשון בין שווים, שכן הוא עובד לצד אחיו בשדה עד שניצב כמנהיג החבורה. לעומת זאת, בחלום השני יוסף הוא בעל מהות נפרדת, שהרי אינו אחד הכוכבים.¹⁹ יתרה מכך, הוא נעלה מגרמי השמים עד שניתן לומר שהוא רואה עצמו כאלוהים. כידוע, בימי קדם השמש הייתה הכוכב הגדול והמשמעותי ביותר, ואף נהגו

16. למיטב ידיעתי רק יעקב השתחוה ליוסף בנו: "וַיִּשְׁתַּחוּ יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמִּטָּה" (מ"ז, לא), ובמדרש ראו בכך התממשות של החלום: "וַיִּשְׁתַּחוּ יִשְׂרָאֵל עַל רֹאשׁ הַמִּטָּה" – לקיים מה שנא' 'הבוא נבוא אני ואמך ואחיך להשתחוות לך ארצה' (מדרש שכל טוב, מהד' בובר שם). לא מצאתי עוד מקרים שבהם הורה משתחוה לבנו, ואף מצאתי מקרה הפוך שבו שלמה המלך מכבד את אמו ומשתחוה לה: "וַיִּקַּם הַמֶּלֶךְ לִקְרֹאתָהּ וַיִּשְׁתַּחוּ לָהּ וַיֵּשֶׁב עַל כְּסֵאוֹ וַיֵּשֶׁם כְּסֵא לְאֵם הַמֶּלֶךְ וַתֵּשֶׁב לִימִינוֹ" (מל"א ב', יט).

17. ראו: אמית (לעיל, הערה 9), עמ' 59.

18. הדימוי השני חריף יותר, שכן השמש והירח מוזכרים כמושלי השמים: "אֵת הַמְּאֹר הַגָּדֹל לְמִמְשָׁלָתָהּ הַיּוֹם וְאֵת הַמְּאֹר הַקָּטָן לְמִמְשָׁלָתָהּ הַלַּיְלָה" (א', טז), וכפיפותם ליוסף מקבילה לתגובת האחים לחלום הראשון: "הַמֶּלֶךְ תִּמְלֹךְ עָלֵינוּ אִם מְשׁוֹל תִּמְשָׁל בָּנוּ" (ל"ז, ח). בסופו של דבר האחים אכן השתחוו ליוסף אשר הוכתר בתואר "וּמֹשֵׁל בְּכָל אֶרֶץ מִצְרָיִם" (מ"ה, ח, כו).

19. יוספה רחמן הציעה כמה הצעות ביחס למקומו של יוסף בחלום. הראשונה, שיוסף נמצא מעל לשמש ולירח; השנייה, שהוא מצוי על פני האדמה, והשמש והירח יורדים ארצה כדי להשתחוות לו; והשלישית, שצבא השמים מצוי בתמונת החלום ויוסף אינו נמצא שם כלל, אלא שבתור החולם הוא חש שקידתם מכוונת כלפיו; ראו: י' רחמן, 'אלמים', "שבלים" ו"יום הולדת את פרעה": כיצד פתר יוסף את חלומות פרעה?, **בית מקרא** ג, תשס"ב, עמ' 270, הערה 10.

לעבוד אותה.²⁰ במקרא יש ניסיון מתמשך להדגיש את כפיפותה של השמש לה'. על פי תהילים י"ט, ב-ז, השמש כפופה לאל ומפארת אותו, ועל פי מזמור קכ"א, ה-ז, ה' מגונן מפני השמש והירח: "ה' שִׁמְרֶךָ ה' צִלְךָ עַל יַד יְמִינְךָ. יוֹמָם הַשֶּׁמֶשׁ לֹא יַכְּכָה וַיְרַח בְּלֵילָה. ה' יִשְׁמְרֶךָ מִכָּל רָע יִשְׁמֹר אֶת נַפְשְׁךָ". אם כן, תמונת השמש המשתחויה ליוסף מציבה אותו במלכות השמים ממעל.²¹ שאלת מעמדו של יוסף אל מול האלוהים תצוץ ותעלה בדברי יוסף בהמשך, "אַל תִּירָאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי" (נ', יט), ותשמש תנא דמסייע לדברינו, אך בל נקדים את המאוחר.

לסיכום, החלום שיוסף יהיה מנהיג של האחים הוא אות אלוהי המקדים את התרחשות האירועים, אך פרטי החלום הם מעולמו הפנימי של יוסף. בן הזקונים חולם על מנהיגותו בתחילה בדימוי מעודן באופן יחסי (ראשון בין שווים), אך כשהאחים אינם מקבלים זאת, הוא חולם על השררה בתמונה בוטה יותר (מנהיג הנעלה מנתיניו). כעת עלינו לשאול, מדוע לא התגשמו החלומות במהרה? והרי יוסף עצמו הצהיר במקום אחר כי כפל חלומות פירושו התגשמות מיידית של החלומות (מ"א, לב)²²! נראה כי חלומות יוסף חסרו שני מרכיבים שעייבו את התהליך, וזאת משום שלא היה בְּשֵׁל להנהיגה: הראשון, החלום התמקד במחוות הכניעה של האחים כלפי השליט והתלות שלהם בו, ואין בו כל אזכור ביחס למחויבותו כלפי נתיניו. נראה כי יוסף הנער התרגש מן הכבוד שירעיפו עליו אחיו הגדולים עד שאינו רואה בחלומו אלא כבוד וגדולה שיוענקו לו. השני, יוסף רואה עצמו כנעלה מן השמש, וייתכן שנתפס בעיני עצמו כאל.²³ המשותף לשני מרכיבים אלה הוא ההתרכזות של יוסף בעצמו, שהביאה אותו לשים עצמו מעל לאחים ה"מְאֻלָּמִים אֲלֵמִים" בארץ ומעל לשמש והירח המצויים בשמים.

20. השמש, הירח והכוכבים נתפסו כאלים שנהגו להשתחוות אליהם: "וְרָאִיתָ אֶת הַשֶּׁמֶשׁ וְאֶת הַיָּרֵחַ וְאֶת הַכּוֹכָבִים כֹּל צָבָא הַשָּׁמַיִם וְנִדְחָתָ וְהִשְׁתַּחֲוִיתָ לָהֶם" (דברים ד', יט). לפיכך העובדה שהם משתחוים ליוסף מציבה אותו מעליהם ומעמידה את יוסף כאלוהים.

21. על פולחן השמש בימי קדם ראו: נ' סרנה, ערך 'שמש', **אנציקלופדיה מקראית** ח, ירושלים תשמ"ב, טורים 187-189. מ' ויינפלד עמד על כך שלשונו של מזמור ק"ז בתהילים קרובה מאוד לשונו של אחד המזמורים לאל שֶׁמֶשׁ, והכתוב מייחס לקב"ה את המיוחס במיתוס לאל זה; ראו: מ' ויינפלד, 'תהלה לשמש', **שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום** ב, ירושלים תשל"ז, עמ' 239-248. לדיון מעמיק בשאלת היחס שבין שני המזמורים ראו: י' פרג'ון, **עיון במזמור ק"ז ובמקבילות מן המקרא ומן המזרח הקדום**, עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשס"ח, עמ' 74 ואילך.

22. ההסבר המקובל הוא שמכיוון שיוסף לא חלם את שני חלומותיו בלילה אחד, משמע שהאל אינו 'ממהר לעשותו'. מדובר אם כן בתהליך מתפתח של צבירת כוח, שעליו רומזים השינויים שבין שני החלומות ואופיו הרב-שלבי של החלום הראשון.

23. תפיסת אדם כאל הייתה נפוצה במצרים ביחס לפרעה (למשל: יחזקאל כ"ט, ג, ט).

יש לזכור כי יוסף לא נדרש לספר לאחיו את חלומותיו. אין זו נבואה שאסור לכבשה אלא מסר מאת ה' שיועד ליוסף עצמו. באופן דומה, גם שרי פרעה ופרעה עצמו לא נדרשו לספר את חלומותיהם, וכך גם חולמים אחרים כדוגמת השומר המדייני (שופטים ז', יג-יד). לדעתי, יוסף בן הזקונים חלם על כך שהוא מנהיג את המשפחה, אולם אחיו לא התרשמו מדבריו ולא נענו לו, ולפיכך חלם בשנית על מנהיגותו והפעם באופן בוטה יותר. הוא סיפר את החלומות ההולכים ומחריפים אף שהדבר מביא לשנאה (ל"ז, ה),²⁴ וזאת משום שביקש לכפות על אחיו את ההכרה בעליונותו בכל מחיר ולא היה קשוב לעמדתם. שיתופם בחלומות לא הביא לתוצאה שקווה לה, ואף להפך. החלום הראשון הביא לשנאה ("וַיֹּסְפוּ עוֹד שְׂנֹא אִתּוֹ", שם), ואילו השני – לקנאה ("וַיִּקְנְאוּ בּוֹ אֶחָיו", שם, יא). בעל **אור החיים** הבחין בין שנאה לקנאה:

'ויקנאו בו אחיו' – בחלום זה הסירו הספק שהיה להם בחלום ראשון, שבא החלום לסיבת מחשבותיו, כי ודאי שלא חשב ולא עלה על דעתו להשתרר על אביו, ואין זה אלא הודעת דבר מהשמים ולזה נכנסה בהם קנאה. (אור החיים על ל"ז, יא).

לדבריו, בעקבות החלום הראשון שנאו האחים את יוסף על היומרה שבדבריו, ואילו בעקבות השני קינאו בו, ומכאן שהחלו להאמין שאכן מדובר באות אלוהי. לדעתי, הישנות החלום²⁵ וכן העובדה שיוסף העז לספר לאביו שחלם כי ישתחוה לבנו – לימדה אותם שאחיהם הקטן אינו בודה את הדברים מלבנו.²⁶

אם כן, יוסף נבחר על ידי אביו ואלוהיו כמנהיג המשפחה, אך עדיין לא היה ראוי בפועל לשררה, שכן לא היה מסוגל לפתח יחסים הוגנים עם אחיו-נתיניו. לפיכך, הוכרח יוסף לצאת למצרים על מנת שילמד מהי הנהגה ראויה ומה תפקידו במשפחת יעקב. עם ירידתו למצרים התרחשו שני שינויים: הראשון, יוסף הפך בן-רגע מבן זקונים חביב הלבוש בגדי מלכות למשרת. סגולתו באה לידי ביטוי כאשר התמנה לתפקיד השני בחשיבותו בכל מקום שאליו הגיע, ואף שימש כמנהל בפועל במקומות אלו, אך תמיד עשה זאת בשירותו של אדם אחר שעמד בראש הפירמידה (פוטיפר, שר בית הסוהר ולבסוף פרעה). ההבדל השני הוא שינוי תפקיד: מחולם לפותר חלומות. למפענח צפונות תפקיד חשוב, אך הוא תמיד עומד לשירותו של החולם שזכה למסר

24. כדברי רמב"ן (ל"ז, ח): "וטעם 'על חלומותיו ועל דבריו' – שהיו שונאים אותו על החלומות, וגם על הסיפור שהוא מספר אותו להם כמתהלל, כמו שאמר 'שמעו נא החלום הזה אשר חלמת'".

25. "אבל אחיו, בהשנות החלום פעמים, כבר יצאו מגדר השנאה. שלא חשדוהו בהיותו חוטא בדבר ולא בדבר אחר, ונפל חשש בלבם שאולי מאת האלהים היה, ולכן: 'ויקנאו בו אחיו' (אברבנאל, לעיל, הערה 10, עמ' 648).

26. ייתכן גם שתגובת יעקב, שכללה רק תמיהה על דבריו, עוררה אותם לחשוש שיעקב שהעניק לו כתונת פסים כסמל שררה מקבל את החלום.

אלוהי אך מתקשה להבינו. שני השינויים קשורים זה לזה ונועדו להביא את יוסף להכרה נכונה בדבר ייעודו כמנהיג המשרת את האחרים.²⁷

2. חלומות שרי פרעה

יוסף שימש בתחילה כמשרתו של פוטיפר ולבסוף נשלח אל הכלא בעקבות האשמת השווא של אשתו. בכלא הפך לעוזרו של שר בית הסוהר ופתר את חלומותיהם של שרי פרעה. המעבר לעמדת הפרשן מחייב פיתוח של יכולת הקשבה. השינוי בהתנהגותו ניכר כבר בהתייחסותו לפניהם הזועפות של השרים (מ', ו), וזאת בניגוד ליחסו המנוכר והאדיש לתגובות אחיו השומעים את חלומותיו.

שינוי נוסף קשור לאזכור ה' בדבריו. יוסף האיץ בשרי פרעה לספר לו את חלומותיהם והזכיר שם שמים: "הָלוֹא לְאֱלֹהִים פְּתַרְנִים סִפְרוּ נָא לִי" (שם, ח). כזכור, בחלומה הראשון לא הזכיר כלל את הקב"ה, ואף עלתה רמיזה כי קרוב הוא אל האלוהות, אולם כעת הזכיר את אלוהים בהקשר של פתרון החלומות.²⁸ עם זאת, ההצהרה היא יחידאית ואינה חוזרת עוד בגוף הדברים. יתרה מכך, היא מנוסחת באופן דו-משמעי, ויש לתהות מה היחס בין החלק הראשון לחלקו השני של המשפט. יוסף מדבר על אלוהים אך רואה עצמו שותפו עלי אדמות. נראה כי יש כאן ניצני שינוי, אך לא כזה המצדיק גאולה מיידית, ואכן יוסף נותר בבור עוד שנתיים ימים (מ"א, א).²⁹

3. חלומות פרעה

השינוי המשמעותי התרחש בשלב זה.³⁰ בעמדו לפני פרעה הזכיר יוסף שם שמים חמש

27. רחמן (לעיל, הערה 19, עמ' 269) טענה שההבחנה בין חולם לפותר אינה כה חד-משמעית כפי שנדמה מלכתחילה. לדעתה, חלומות יוסף צופנים בחובם רובד נסתר, שהתפענח ליוסף בהדרגה במרוצת חייו אגב פתרון חלומה של פרעה. אנו רואים במעבר בין התפקידים שינוי משמעותי שבא ללמדו את מקומו.

28. את האלוהים הזכיר יוסף לראשונה כשהתנגד להטרדה המינית של אשת פוטיפר (ל"ט, ט), וזאת בהקשר מוסרי-דתי. מאמרנו מתמקד בחלומות יוסף ובמודעות ההולכת וגוברת להשגחה, אולם אין ספק כי יש זיקה בין שני התהליכים. העמדה המוסרית-דתית המניעה את יוסף לפעול בהגינות כלפי אדונו תוך שהוא מוכן לשלם מחיר כבד, עוררה את יוסף לחוש את האל גם במישור ההשגחתי.

29. א' סימון טען שעל יוסף נגזר להישאר בכלא עוד שנתיים על מנת ששחרורו יתלכד עם מינויו למשנה של פרעה, ולא כעונש; ראו: א' סימון, **בקש שלום ורדפהו – שאלות השעה באור המקרא, המקרא באור שאלות השעה**, תל אביב 2002, עמ' 67. כזכור, הסבר אחר שם את הדגש על מספר האובייקטים בחלום (ראו לעיל, הערה 14).

30. מזור (לעיל, הערה 3, עמ' 80) עמדה על ייחודם של חלומות פרעה וראתה בהם את שיאו של הסיפור.

פעמים בארבעה היגדים והציב אותו במוקד (מ"א, טז, כה, כח, לב). הוא פתח בהצהרה: "בְּלִעְדֵי אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פְּרַעֲהָ" (שם, טז). יש לתת את הדעת לפער העצום בין הצהרה זו לקודמתה: "הֲלוֹא לְאֱלֹהִים פְּתָרִים סִפְרוּ נָא לִי" (מ', ח). בעוד שבדיבורו לשרים הציב עצמו לצדו של האל, הרי שכעת ביטל את מעמדו כליל. יוסף הבהיר כי הוא עצמו חסר כל חשיבות בתהליך, והוא שיענה את שלום פרעה. סימון אף רואה בהכרזה זו הסתייגות מן התפיסה המצרית המעמידה במוקד את יכולתו המגית של הפרשן, והצבת תפיסה נבואית שלפיה האל נותן באמצעות הפותר מענה בדבר מצבו של החולם.³¹

נחמה ליבוביץ עמדה על כך שיוסף הקדים לכל שלב בדבריו הצהרה בדבר מקומו של הקב"ה בתהליך.³² בשלב הראשון פירש את הסמלים תוך הצהרה: "חֲלוֹם פְּרַעֲהָ אֶחָד הוּא אֵת אֲשֶׁר הָאֱלֹהִים עֲשָׂה הַיּוֹם לְפְרַעֲהָ" (מ"א, כה); אחר כך הסביר את העומד להתרחש וציין: "אֲשֶׁר הָאֱלֹהִים עֲשָׂה הַיּוֹם לְפְרַעֲהָ" (שם, כח); ובחתימת דבריו הזכיר את האלוהים פעמיים והטעים את כפל החלומות: "וְעַל הַשְּׁנֹת הַחֲלוֹם אֵל פְּרַעֲהָ פְּעָמִים כִּי נֶכּוֹן הַדָּבָר מֵעַם הָאֱלֹהִים וּמִמֶּהָר הָאֱלֹהִים לַעֲשׂוֹתוֹ" (שם, לב). החזרה משמשת מעין פזמון ומבטאת את עומק השינוי שעבר יוסף.

ראיה לטענתנו בדבר שינוי מהותי אצל יוסף מתגלה מעיון בדברי שר המשקים לפרעה. שר המשקים תיאר כך את שאירע: "וַיִּסְפָּר לוֹ וַיִּפְתָּר לָנוּ אֶת חֲלֹמֹתֵינוּ אִישׁ פְּחֲלָמוֹ פָּתַר. וַיְהִי כַּאֲשֶׁר פָּתַר לָנוּ כִּן הָיָה..." (מ"א, יב-יג). השר לא הזכיר כלל את האלוהים אלא ייחס את הפתרון ליוסף. נראה כי אזכור שם ה' בפי יוסף באופן חד-פעמי ובהכרזה שלשונה דר-משמעית לא הותיר כל רושם על שר המשקים. זו הסיבה לכך שפרעה ייחס במפגש הראשוני את הפתרון ליוסף בלבד: "וַאֲנִי שָׁמַעְתִּי עֲלֶיךָ לֵאמֹר תִּשְׁמַע חֲלוֹם לְפָתַר אֹתוֹ" (שם, טו). לדעתי, זו הסיבה לכך שיוסף נדרש להכרזה חריפה ביותר: "בְּלִעְדֵי אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פְּרַעֲהָ" (שם, טז), המבטלת כל עמימות לגבי מרכזיותו של האל בתהליך. ואכן, בניגוד לשר המשקים הזכיר פרעה בהמשך את האלוהים פעמיים: "הֲנִמְצָא כְּזֶה אִישׁ אֲשֶׁר רוּחַ אֱלֹהִים בּוֹ... אֲחֵרֵי הוֹדִיעַ אֱלֹהִים אוֹתָךְ אֶת כָּל זֹאת אֵין נְבוֹן וְחָכָם כְּמוֹךָ. אֲתָה תְהַיָּה עַל בֵּיתִי..." (שם, לח-מ). פרעה הזכיר שם שמים פעמיים משום ששמע מיוסף שוב ושוב שהאל הוא המקור לחלומות, לפתרוןם ובעיקר לשובע ולרעב העתידיים לבוא על מצרים. יתרה מכך, מלך מצרים בחר ביוסף משום שהאל השרה עליו את רוחו!³³

31. ראו: סימון (לעיל, הערה 29), עמ' 67.

32. ראו: נ' ליבוביץ, **עיונים חדשים בספר בראשית – בעקבות פרשניו הראשונים והאחרונים**, ירושלים תשכ"ז, עמ' 310-312.

33. ראו: ליבוביץ, שם, עמ' 312.

יש לשים לב שהצבת האל במוקד אינה מצמצמת את פעלתנותו של האדם. להפך: אזכור שם שמים ההולך ומתגבר מקביל לאסרטיביות המתעצמת של יוסף. בחלומות הראשונים סיפר את החלומות ותו לא, ומסתבר שציפה שאחיו יכתירו אותו מיד למנהיגם. בחלומות השרים כבר ביקש משר המשקים שלא ישכחהו,³⁴ ובחלומות פרעה לא הסתפק בתיאור מה שיתרחש אלא הציע תכנית פעולה מפורטת ומרשימה. יוסף הבין שהחלומות מהווים קריאה לאדם להתכונן ולפעול. דווקא במקום שבו הקב"ה נוכח כל כך יש ליוסף את מרחב הפעולה הגדול ביותר, שאם לא כן מדוע טרח הקב"ה להודיע לפרעה את אשר יקרה?³⁵

כעת, משחש יוסף את ההשגחה העליונה בקורות חייו והפנים שאין הוא אלא שליח האל, היה בשל להיות בעל שררה. לפיכך עלה מיד לגדולה, נתמנה למשנה לפרעה ושימש בפועל כמלך מצרים.

ג. ההתפייסות עם האחים

לאור דברינו ניתן להבין מהיכן שאב יוסף את הכוחות להתפייס עם אחיו. לטענתנו, ההבנה בדבר ייעודו ובעיקר הצבת הקב"ה במוקד האירועים – הן שאפשרו את ההתקרבות ביניהם.³⁶

1. המפגש עם האחים

תמונת הפיוס בין יוסף לאחיו עוררה דיון נרחב בין הפרשנים, ישנים גם חדשים, בהיבטים שונים של האירוע. יש שהוטרדו מיחסו העוין של יוסף לאחיו עד כה, ויש ששאלו מדוע דווקא כעת בחר יוסף להתוודע אל אחיו.³⁷ יש שניסו למצוא אילו

34. רש"י (על מ', כג) מצטט מדרש שלפיו יוסף חטא בכך שביקש את עזרתו של שר המשקים ולא ייחל לחסדי שמים: "מפני שתלה בו יוסף בטחונו לזכרו, הוזקק להיות אסור עוד שתי שנים...". לפי דברינו אין ביזמה של יוסף כל חטא, והעיכוב נבע מחוסר בשלותו להנהיג.

35. כדעת הבכור שור (מ"א, כה), שחלומו של פרעה נועד "כדי שיבקש תקנה על זאת, כי הוא מלך ובידו סֶפֶק לעשות"; שלא כרלב"ג (שם, ג) אשר סבר כי יוסף ראה בדברי פרעה: "ולא נודע כי באו אל קרבנה" (שם, כא) רמז אלוהי לתכנית לאסוף תבואה בשנות השובע. על החלום כקריאה לשינוי ראו: ב' ברמן, "ואין פותר אותם לפרעה" – חלום ומדיניות בפרשת מקץ, **מגדים** יח-יט, תשנ"ג, עמ' 26-28. דברים דומים הציע סימון, אשר בחן את היחס שבין השגחה לגמול במחזור סיפורי יוסף; ראו: סימון (לעיל, הערה 29), עמ' 58-85, ובמיוחד עמ' 58, 68.

36. לכיוון אחר ראו: סימון (לעיל, הערה 29), עמ' 68. לדעתו, הולדת בניו של יוסף היא נקודת המפנה שאפשרה את הפיוס עם האחים. לדבריו, מדרש השם של מנשה (מ"א, נא) מעיד על שכחה אמוציונלית שהיא ראשיתה של הסליחה.

37. לדיון מקיף ראו מאמריהם של הרבנים יואל בן-נון ויעקב מדן: 'בן-נון, הפילוג והאחדות: כפל הטעות המרה והלם הגילוי – מפני מה לא שלח יוסף (שליח) אל אביו?', **מגדים** א, תשמ"ו, עמ' 20-31; 'במקום שבעלי תשובה עומדים (פרשת יוסף ואחיו)', **מגדים** ב, תשמ"ז, עמ' 54-78;

מילים בנאום יהודה הביאו את יוסף לחשוף את זהותו,³⁸ ויש שעסקו בשאלה האם ההתוודעות הייתה פרי תכנון או התפרצות רגשות.³⁹ במאמרנו נבקש להעיר על העמדה הנפשית-תאולוגית שאפשרה את הפיוס.

כשבוחנים את דברי יוסף מגלים כי שני המוטיבים שעליהם עמדנו מופיעים גם כאן: הראשון – הוא הזכיר שם שמים. יוסף הסביר שה' הוא ששלח אותו לפניו והוא שמינה אותו למושל דה-פקטו במצרים: "כִּי לְמַחְיָה שְׁלַחְנִי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם" (מ"ה, ה); "וַיִּשְׁלַחְנִי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם" (שם, ז); "וְעַתָּה לֹא אֶתֶם שְׁלַחְתֶּם אֹתִי הִנֵּה כִּי אֶלְלֹהִים וַיִּשְׁמְנֵי לְאָב לְפָרְעָה" (שם, ח); "שְׁמֵנִי אֱלֹהִים לְאֶדְוֹן לְכָל מִצְרָיִם" (שם, ט). יוסף הבחין בין המכירה שאותה הוא ייחס פעמיים לאחים (שם, ד-ה) ובין השליחה המיוחסת לאל. כלומר – אתם מכרתם אותי לעבדות, אך היה זה האל שאפשר זאת. בכך לא הסיר יוסף מאחיו את האחריות למעשיהם אלא התעלה מעל למציאות האנושית ולא נקם ונטר. השינוי השני קשור בייעודו כמנהיג. יוסף הבין כי תפקידו לדאוג לבית אביו ולזון אותם בשנות הרעב שנוותרו: "כִּי לְמַחְיָה שְׁלַחְנִי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם" (שם, ה); "לְשׁוֹם לְכֶם שְׂאֵרֵי בְּאֶרֶץ וְלִהְיֹת לְכֶם לְפִלִּטָה גְדֹלָה" (שם, ז); "וְכִלְכַּלְתִּי אֹתְךָ שֵׁם" (שם, יא). יוסף לא התעסק עוד בכבוד שאחיו יפגינו כלפיו אלא במעשיו שלו לטובתם.

אם נזכור את חלומות הנעורים, נראה עד כמה עמוק השינוי שעבר על יוסף. אין הוא עסוק במחוות הכבוד שהאחים אמורים להפגין כלפי מנהיגם הנעלה, אלא בתפקידו שלו לסייע להם. אין הוא רואה עצמו קרוב אל האלוהות אלא שליח ההשגחה. שני המוטיבים – תפקידו ושליחותו – נשזרו יחד בקביעה "כִּי לְמַחְיָה שְׁלַחְנִי אֱלֹהִים לְפָנֶיכֶם" (שם, ה).

נראה כי אין כאן פיוס מלא ומחילה גמורה (שהרי יוסף ציין פעמיים שמכרו אותו), אלא ניסיון להתגבר על משקעי העבר לטובת חיי משפחה מתוקנים בעתיד.

י' בן-נון, 'תגובה למאמרו של הר"י מדין בענין פרשת יוסף ואחיו', **מגדים** ב, תשמ"ז, עמ' 109-110. בעיני סימון כותרת הסיפור היא: 'יוסף ואחיו – סיפור של השתנות' (לעיל, הערה 29, עמ' 79). סימון הראה את השינוי העמוק שחל אצל האחים עד לפיוס. מאמרנו הוא בבחינת השלמה לטענתו שכן גם יוסף עבר שינוי, ורק בחינה כפולה של התמורות בעולמם של יוסף ושל אחיו יש בה להסביר באופן מלא את ההתפייסות.

38. ידידי הרב יהודה גלעד הציע כי יהודה חשד כי המשנה למלך הוא יוסף, ולפיכך נאווה היה רצון 'טעויות' שמטרתן לחייב את יוסף לחשוף את זהותו: "מגמת הנאום היא לגרום ליוסף להבין שאם ימשיך במשחק ההתנכרות – יביא בכך למותו של יעקב" (י' גלעד, **את קלך שמעתי**, מעלה גלבוע תשע"ה², עמ' 205-215).

39. לגישה שלפיה התוודעותו של יוסף לאחיו הייתה פרי תכנון מדויק ראו: א' יעקבסון, 'העוד אבי חי?' – המפתח להתנהגות יוסף', **מגדים** יד, תשנ"א, עמ' 31. להתנגדות לדבריה ראו: א' וולפיש, 'העוד אבי חי?', **מגדים** טז, תשנ"ב, עמ' 113-115.

2. ההשלמה לאחר מות יעקב

תמונת הפיוס חוזרת לאחר מותו של יעקב (נ', יד-כה). האחים הניחו שיוסף כעס עליהם כל אותן השנים והמתין למות אביו על מנת לנקום בהם: "וַיִּקְרָאוּ אֶחָי יוֹסֵף כִּי מֵת אָבִיהֶם וַיֹּאמְרוּ לוֹ יִשְׁטַמְנוּ יוֹסֵף וְהָשִׁיב יָשִׁיב לָנוּ אֵת כָּל הַרְעָה אֲשֶׁר גָּמְלָנוּ אֹתוֹ" (שם, טו). הדמיון לתגובתו של עשו ניכר: "וַיִּשְׁטַם עֶשָׂו אֶת יַעֲקֹב עַל הַבְּרִכָּה אֲשֶׁר בָּרַכּוּ אָבִיו וַיֹּאמֶר עֶשָׂו בְּלִבּוֹ יִקְרְבוּ יָמַי אֲבָל אָבִי וְאַהֲרָגָה אֶת יַעֲקֹב אֶחָי" (כ"ז, מא). בשני המקרים יש שימוש בשורש ש"ט⁴⁰, ומות האב הוא זמן הפירעון והנקמה של אח באחיו. הצעת האחים ליוסף שישמשו לו עבדים היא בבחינת עונש הערוך על דרך 'מידה כנגד מידה' ומסמל את אשמתם במכירתו לעבדות.

ניכר הדמיון בין סצנה זו למפגש בפרק מ"ה: כאז כן עתה האחים ניגשים אל יוסף ומציעים עצמם לעבדות, ובתגובה יוסף בוכה ומבקש שלא יחששו ממנו. הדמיון מלמד כי מבחינת האחים דבר לא השתנה. הם ראו בהתפייסות הקודמת דחייה של גזר הדין עד לאחר מותו של האב, ותו לא. יוסף היה נסער, שכן הוא עמד על כך שאחיו לא הבינו אותו כראוי לאורך השנים, ונדרש להבהיר להם שיחסו אליהם היה כן. הוא פתח בהצהרה המבטלת את מעמדו לעומת זה של האל: "אֵל תִּיקְרָאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי" (נ' יט). לשון זו מקבילה לדברי יעקב לרחל, אמו של יוסף: "הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנֹכִי אֲשֶׁר מָנַע מִמֶּנִּי פְרִי בְטֶן" (ל', ב)⁴¹, ומבטאת את הפער העמוק בין האל הכול יכול לאדם המוגבל בכוחו. האדם אינו יכול לשמש תחליף לאל, והשימוש בשאלה רטורית מבטא את הפער העמוק ביניהם.

בכך מגיע אל שיאו תהליך בן ארבעה שלבים שעבר יוסף:

- א. בחלומותיו שלו – העמיד פני אל.
- ב. לפני שרי פרעה העמיד עצמו כשותף לאל בפתרון החלומות: "הֲלוֹא לְאֱלֹהִים פְּתָרִים סִפְרוּ נָא לִי" (מ', ח).
- ג. במפגש עם פרעה ביטל את מעמדו מפני הקב"ה בפתרון החלומות: "בְּלִעְדֵי אֱלֹהִים יַעֲנֶה אֶת שְׁלוֹם פְּרִיעָה" (מ"א, טז).
- ד. לאחר מות יעקב ביטל כל אפשרות להשוואה בין האלוהים לאדם: "אֵל תִּיקְרָאוּ כִּי הִתַּחַת אֱלֹהִים אָנִי" (נ', יט).

יוסף חזר על הצהרתו כי יש תכלית לבחירתו כמנהיג, וכי למכירתו למצרים הייתה מטרה אלוהית: "לְמַעַן עֲשֶׂה פִּיּוֹם הַזֶּה לְהַחֲיִית עִם רַב" (נ', כ); "אָנֹכִי אֲכַלְכֶּם אֶתְכֶם וְאֶת טַפְכֶּם" (שם, כא). לדברי סימון, יוסף דיבר במישור ההשגחה משום שניכר

40. הפועל ש"ט מופיע רק בשני סיפורים אלו בכל הפרוזה המקראית!

41. על הדמיון בין שני ההיגדים עמדו חז"ל בבראשית רבה פרשה ע"א ז, מהד' תיאודור-אלבק עמ' 83.

ש"תשובתם, על אף שלמותה, הותירה צלקות עמוקות בלבם, ומחילתו, על אף כנותה, לא מחתה כליל את חשדנותם כלפיו".⁴²

יש לומר שגם כאן אין זה פיוס מלא. יוסף עדיין זוכר לאחיו את מכירתו: "וְאַתֶּם חִשְׁבֶתֶם עָלַי רָעָה אֱלֹהִים חִשְׁבָה לְטֹבָה" (נ', כ), אך שם במוקד את שליחותו בידי ההשגחה ואת תפקידו לזון אותם. הוא לא דיבר בלשון בוטה וקשה הכוללת ציפייה שה' יעניש אותם⁴³ אלא ביקש דווקא להרגיעם ואף הוסיף דברי ניחומים: "וְיִנְחֶם אֹתָם וַיְדַבֵּר עַל לְבָבָם" (שם, כא).

סוף דבר

חלומות יוסף מלווים אותו מנעוריו ועד להפיכתו למשנה למלך פרעה. במאמרנו הצענו שלפנינו סיפור של התבגרות אנושית ורוחנית: בתחילה חלם יוסף בן השבע עשרה 'חלומות נעורים' שאין בהם אלא השתחוויה וכבוד, אלוהים נעדר מהם ונראה שיוסף ראה עצמו קרוב אל האלוהות. בגלל חוסר בשלותו להנהיג הוכרח יוסף להימכר לעבד במצרים, הפך למשרת ולפותר חלומות ולמד להאזין ולסייע לאחרים. בתהליך מדורג למד יותר ויותר את מקומו של האל בחייו ואת ייעודו לשרת אחרים. לטענתנו, הצבת האלוהים בתמונת חייו וההבנה כי מנהיגותו כוללת בעיקר את מחויבותו כלפי אחיו הן שהעלו את יוסף במעלות השלטון והן שאפשרו את ההשלמה עם האחים.

42. סימון (לעיל, הערה 29), עמ' 84.

43. כפי שנהג דוד בשאול – שמ"א כ"ד, יב-טו; כ"ו, י.

